

KONSERWACJA ZACHOWAWCZA ZBIORÓW STARYCH DRUKÓW OO. KAMEDUŁÓW Z BIENISZEWA PRZECHOWYWANYCH W BIBLIOTECIE JAGIELLOŃSKIEJ

Tematem artykułu jest konserwacja zachowawcza księgozbioru oo. Kamedułów z Bieniszewa, przechowywanego w magazynie Biblioteki Jagiellońskiej. Wyniki badań zostały poprzedzone krótką historią biblioteki oo. Kamedułów i należących do niej 1983 woluminów. Badanie księgozbioru polegało na sporządzeniu jego charakterystyki, przeprowadzeniu oceny stanu zachowania za pomocą opracowanej na bazie zmodyfikowanej metody stanfordzkiej własnej metody i sformułowaniu zaleceń konserwacji zachowawczej dla każdej jednostki indywidualnie. Na tej podstawie sformułowałam zalecenia konserwacji zachowawczej dla każdego egzemplarza kolekcji.

WSTĘP

Losy bibliotek klasztornych są różne i dlatego nie wszystkie księgozbiory mają dziś zapewnioną ochronę, opiekę, gruntowne prace konserwacyjne i bieżące reparacje. Rozwiązaniem problemu ochrony kolekcji książkowych należących do małych i mniej zasobnych zgromadzeń jest ich przekazanie (na zasadzie depozytu lub w darze) dużym bibliotekom, które po znalezieniu środków finansowych zapewnią książkom odpowiednią konserwację, opracowanie, skatalogowanie, miejsce oraz właściwe warunki przechowywania. Dobrym przykładem takiej postawy na gruncie polskim było przekazanie księgozbioru (około 12 tys. woluminów) zgromadzenia oo. Kamedułów z Bielan w Krakowie Bibliotece Jagiellońskiej na zasadzie depozytu, w której przed udostępnieniem zbiorów przeprowadzono ich kompleksowe i wszechstronne zabezpieczenie. Za przykładem kamedulskiego klasztoru w Krakowie poszedł klasztor oo. Kamedułów w Polsce, w Bieniszewie koło Konina i również w formie depozytu przekazał do Biblioteki Jagiellońskiej swój księgozbiór. Obecnie zbiory te czekają na gruntowną konserwację, opracowanie, skatalogowanie i udostępnienie.

Tematem rozprawy jest konserwacja zachowawcza księgozbioru oo. Kamedułów z Bieniszewa, przechowywanego w magazynie Biblioteki Jagiellońskiej. Bazą źródłową badań jest cała kolekcja (1983 woluminy), znajdująca się w stanie niezmiennym. Do dziś

księgozbiór nie był poddawany żadnym bezpośrednim badaniom naukowym i pracom konserwatorskim, poza obowiązkową dezynfekcją wykonaną w Bibliotece Jagiellońskiej po przetransportowaniu w 2013 roku.

Cały księgozbiór jest własnością zgromadzenia oo. Kamedułów w Bieniszewie. Według inwentarza klasztorowego sporządzonego w 1984 roku składał się z 1985-ciu woluminów, natomiast pracownicy Biblioteki Jagiellońskiej przejęli 1983 woluminy (zawierające 1986 sygnatur). Zweryfikowany zakres chronologiczny to lata 1513–1950, księgozbiór zawiera nie tylko stare druki, druki nowsze, ale również 60 materiałów rękopiśmiennych. Książki pochodzą z różnych klasztorów kamedulskich, m.in. z Warszawy, Wigier, Krakowa, Rytwian, Szańca i Kowna, a także z zagranicznych klasztorów ojców Kamedułów.

Badanie księgozbioru polegało na sporządzeniu jego charakterystyki, przeprowadzeniu oceny stanu zachowania za pomocą własnej opracowanej metody (na bazie zmodyfikowanej metody stanfordzkiej) i sformułowaniu zaleceń konserwacji zachowawczej dla każdej jednostki księgozbioru.

Cele rozważań teoretycznych nad tematyką konserwacji zachowawczej księgozbiorów klasztorowych i badań bezpośrednich kolekcji bieniszewskiej były następujące:

- zbiór danych i charakterystyka ogólna księgozbioru oo. Kamedułów z Bieniszewa, gdyż księgozbiór z Bieniszewa do tej pory jeszcze nie został poddany żadnym badaniom naukowym (jedynej rekonstrukcji historycznej losów bieniszewskiego księgozbioru podjął się historyk Rafał Witkowski, ale nie miał on bezpośredniej styczności z kolekcją¹);
- szczegółowe określenie stanu zachowania z oceną wszystkich elementów kolekcji;
- określenie zaleceń konserwacji zachowawczej (w tym zalecenia profilaktyki, przechowywania, udostępniania, digitalizacji), do każdego typu uszkodzenia będzie przydzielone odpowiednie działanie naprawcze;
- stworzenie planu konserwacji zachowawczej na podstawie wyników badań;
- stworzenie podwalin dla obszerniejszych badań księgozbioru: dogłębna charakterystyka kolekcji, badania proveniencyjne, badania treści książek.

¹ R. Witkowski, *Rekonstrukce tří řádových knižních fondů – benediktského v Lubini, jezuitského v Poznani a kamaldulského v Bieniszewu*, [w:] *Bibliotheca Antiqua 2012: sborník z 21. konference, 7–8. Listopadu 2012*, Olomouc 2012, s. 161–168.

UWAGI TERMINOLOGICZNE W ZAKRESIE KONSERWACJI

W niniejszej pracy tytułowe pojęcie „konserwacji zachowawczej” rozpatrywano z perspektywy bibliotekoznawstwa i nauk księgoznawczych, nie zaś z perspektywy konserwatorskiej. Pojęcie to jest wpisane w szeroki zakres innych, ściśle powiązanych z nim terminów, np. „ochrona zbiorów”. Określenie to jako najszersze, łączy w sobie obszary konserwacji zachowawczej, konserwacji właściwej, restauracji profilaktyki oraz zabezpieczania zbiorów. Pojęcie „ochrona zbiorów” w ostatnich czasach traktowane jest bardzo szeroko, obecnie obejmuje działania takie jak²:

- ochrona oryginałów przed istniejącymi zagrożeniami;
- likwidacja szkód (zabiegi konserwatorskie i restauratorskie);
- zabezpieczanie treści zbiorów;
- odpowiednie planowanie ochrony zbiorów.

„Zabezpieczenie zbiorów” jest pojęciem węższym, obejmuje zespół konkretnych przedsięwzięć w celu ochrony kolekcji przed zniszczeniem z powodu awarii, katastrof lub ludzkich błędów i zaniedbań³. W zakres zabezpieczenia zbiorów wchodzi również utrwalanie treści i obrazu poprzez tworzenie kopii oryginału i przeniesienie jej na inny nośnik⁴.

Zagadnienie konserwacji według Haliny Rosy łączy w sobie następujące obszary:

- wiedza na temat materiałów, z których składa się książka, ich właściwości fizykochemicznych i trwałości;
- ustalenie przyczyn niszczenia książki, określenie stanu jej zachowania, umiejętność sformułowania i wyznaczenia programu konserwacji, ukierunkowanie zabiegów zabezpieczających książkę i ukierunkowanie zabiegów restauratorskich;
- praktyczne czynności profilaktyczne;
- restauracja – jako zespół zabiegów, mających na celu przywrócenie książce stanu używalności lub stanu pierwotnego⁵.

² B. Drewniewska-Idziak, E. Stachowska-Musiał, *Ochrona zbiorów w polskich bibliotekach i archiwach*, „Notes Konserwatorski” 2006, nr 10, s. 32.

³ *Podręczny słownik bibliotekarza*, oprac. G. Czapnik, Z. Gruszka, Warszawa 2011, s. 372.

⁴ B. Drewniewska-Idziak, *Projekt ogólnopolskiej akcji mikrofilmowania zbiorów bibliotecznych z XIX i XX wieku z podziałem na regiony*, „Notes Konserwatorski” 2000, nr 4, s. 30.

⁵ H. Rosa, *Problemy konserwacji zbiorów zabytkowych w bibliotekach publicznych*, [w:] *Zbiory zabytkowe w bibliotekach publicznych: materiały z konferencji, Opole, 5–6 listopada 1998*, red. M. Koćwin, Opole 1998, s. 18.

Różne działania w ramach jednolitej strategii konserwacji zbiorów często określane są pojęciami węższymi albo synonimicznymi, które również pokrywają się z zakresem działań w ramach ochrony zbiorów:

- konserwacja właściwa (konserwacja aktywna, zabiegi restauracyjno-konserwatorskie, restauracja, działalność konserwatorska) – bezpośrednie działania na książce, przywracające jej stan użytkowy lub pierwotny, wykonywane przez zawodowych konserwatorów, w Polsce często używa się ogólnej nazwy „konserwacja”⁶;
- konserwacja zapobiegawcza (konserwacja prewencyjna, od ang. *preventive maintenance*) – zespół regularnych praktyk sprawdzania księgozbioru i podejmowania jego drobnych napraw w celu zapobiegania powstawaniu większych uszkodzeń⁷;
- konserwacja tradycyjna (jednostkowa) – traktuje indywidualnie każdy obiekt biblioteczny poddawany zabiegom konserwatorskim i restauratorskim⁸;
- konserwacja masowa – ma za cel ratowanie zbiorów z wieków XIX–XXI, które wyprodukowane są na nietrwałym, zakwaszonym papierze⁹;
- konserwacja zachowawcza – polega na zabezpieczeniu obiektu przed dalszą destrukcją i wzmocnieniu jego struktury, przy zastosowaniu jak najmniejszej ingerencji¹⁰.

Pojęcie „restauracja” jest pojęciem węższym niż konserwacja. Bardziej dokładnie definiuje go *Encyklopedia Współczesnego Bibliotekarstwa Polskiego*: restaurowanie książek zabytkowych przedstawia sobą zespół zabiegów z zakresu introligatorstwa artystycznego i konserwacji, mających na celu usunięcie uszkodzeń książki i przywrócenie stanu umożliwiającego jej przechowywanie i udostępnianie, rzadziej – przywrócenie stanu pierwotnego¹¹. Synonimem podobnych działań jest termin „renowacja” czyli po prostu odnawianie („odświeżanie”) zbiorów (od ang. *renovation*).

⁶ M. Woźniak, *Ochrona i konserwacja zbiorów w bibliotekach polskich – dotychczasowe osiągnięcia i perspektywy rozwoju*, „Notes Konserwatorski” 1999, nr 3, s. 31.

⁷ ODLIS — *Online Dictionary for Library and Information Science*, [online] http://lu.com/odlis/odlis_b.cfm [dostęp: 15.03.2015].

⁸ M. Woźniak, D. Rams, *Aktualne tendencje ochrony i konserwacji zbiorów bibliotecznych*, „Notes Konserwatorski” 2003, nr 7, s. 56.

⁹ M. Woźniak, *Nowe spojrzenie na działalność konserwatorską w bibliotekach*, [w:] *Aktualne tendencje ochrony zbiorów bibliotecznych i archiwalnych: materiały z ogólnopolskich warsztatów konserwatorskich*, Warszawa, 13–14 czerwca 2002 r., red. B. Drewniewska-Idziak, Warszawa 2002, s. 11.; zob.: D. Rams, D. Jarmińska, *Masowa konserwacja zbiorów bibliotecznych i jej przyszłość*, „Notes Konserwatorski” 1999, nr 3, s. 71–80.

¹⁰ B. Drewniewska-Idziak, E. Stachowska-Musiał, *Ochrona zbiorów w polskich bibliotekach...*, s. 40.

¹¹ *Encyklopedia Współczesnego Bibliotekarstwa Polskiego*, Wrocław 1976, s. 264.

Podsumowując, znaczenia pojęć z zakresu konserwacji i restauracji zbiorów często pokrywają się między sobą, różniąc się tylko szczegółami. Wszystkie te definicje jednak mieszczą się w obszarze szeroko pojętej ochrony zbiorów, są płynne i często niedokładne. Dla pojęcia konserwacji zachowawczej można określić trzy podstawowe obszary terminologiczne:

- działania mające zabezpieczyć obiekt przed dalszą destrukcją (dezynfekcja i dezynsekcja, opakowania ochronne, działania digitalizacyjne);
- działania polegające na wzmocnieniu struktury obiektu (konserwacja zachowawcza papieru i oprawy książki);
- działania odznaczające się jak najmniejszą ingerencją w stan zachowania samego obiektu (wizualna ocena stanu zachowania, sformułowanie i kontrola przestrzegania zaleceń profilaktyki, przechowywania i udostępniania).

Konserwacja zachowawcza łączy w sobie czynności, ściśle związane z konserwacją książki, które po odpowiednim przygotowaniu może wykonywać bibliotekarz lub pracownik biblioteki, nie będący zawodowym konserwatorem. Taka osoba może wykonać wstępną ocenę stanu zachowania księgozbioru: ocenić stan książki metodą organoleptyczną i wstępnie określić zakres konserwacji właściwej. Poza tym bibliotekarz może:

- uczestniczyć w dezynfekcji księgozbioru (tylko po odpowiednim szkoleniu obsługi wykorzystywanych narzędzi i środków; dotyczy to tylko konserwacji masowej – dezynfekcja jednostkowa książki powinna pozostać w gestii konserwatora);
- przeprowadzić wstępne czynności konserwacji zachowawczej papieru i oprawy książki, które mogą poprzedzać zabiegi konserwacji właściwej i przygotowywać do niej;
- stosować się do wymogów profilaktyki zakażeń i uszkodzeń księgozbioru, a także pilnować przestrzegania zasad przechowywania i udostępniania księgozbioru;
- zbierać i dostarczać niezbędne dane o księgozbiorze, które mogą wspomóc przygotowanie dokumentacji konserwatorskiej w przyszłości;
- uczestniczyć w procesach tworzenia kopii cyfrowej dla zachowania zawartości obiektów (mikrofilmowanie, fotografowanie, skanowanie, przetworzenie i udostępnianie obiektów zdigitalizowanych).

KONSERWACJA ZACHOWAWCZA PAPIERU I OPRAWY

W przypadku książki zabytkowej, rzadkiej, wartościowej zakres czynności konserwacji zachowawczej podstawowych składników książki (oprawa, karty papieru, blok książki) wykonywanych przez bibliotekarzy jest ograniczony.

Wszystkie uszkodzenia bloku książki (usunięcie deformacji, naprawienie konstrukcji, szycia i łączenia bloku z oprawą) dokonuje się w trakcie konserwacji właściwej przez specjalistów konserwatorów. Bibliotekarz może przeprowadzić tylko wstępne czynności konserwacji zachowawczej papieru i oprawy książek, które przeszły już dezynfekcję. Czynności te mogą poprzedzać zabiegi konserwacji właściwej i przygotowywać księgozbiór do niej. W zakres konserwacji zachowawczej papieru i oprawy mogą więc wchodzić następujące działania:

- usunięcie z książek postronnych elementów metalowych (np. spinaczy, współczesnych klamer, pinesek);
- usunięcie z książek niewartościowych zakładek papierowych (przede wszystkim niezapisanych, pustych), szczególnie kawałków zakwaszonego lub zakażonego papieru;
- usunięcie uszkodzonych, zakażonych, zniszczonych obwolut, które nie są integralną częścią obiektu zabytkowego, szczególnie jeśli wykonane są z kwasowego papieru lub folii nieznanego pochodzenia;
- pozbycie się opakowań z kwasowego, zakażonego lub bardzo zniszczonego papieru (tektury, kartonu, płótna), które nie są integralną częścią obiektu zabytkowego, zastąpienie ich innymi, zgodnie z wymogami;
- wstępne czyszczenie oprawy i kart od grudek brudu, kurzu i pozostałości po działalności owadów i gryzoni (za pomocą gąbek, wacików, ściereczek z mikrowłókien, pędzli, zminiaturyzowanych urządzeń odkurzających z wymiennymi końcówkami¹²);
- usunięcie z obiektu ciał obcych (np. piasku, kawałków szkła i gruzu, które mogą znajdować się w książce niezabezpieczonej w trakcie remontu pomieszczenia);
- prostowanie zagiętych rogów oraz całych kart;

¹² T. Kozielec, *Przed, w czasie i po odkwaszaniu. Co dalej? Kilka uwag na temat właściwości odkwaszonych materiałów archiwalnych i bibliotecznych na wybranych przykładach*, [w:] *Wystąpienia wygłoszone podczas konferencji „Przeszłość dla Przyszłości. Masowe zabezpieczanie zasobów bibliotek i archiwów”* Kraków, 13–14.10.2008, red. T. Łojewski, Kraków 2010, s. 185.

- wykonanie zdjęć najbardziej charakterystycznych uszkodzeń książki, które w przyszłości pomogą ocenić zakres i stopień trudności konserwacji właściwej.

Działania bibliotekarzy w ramach konserwacji zachowawczej nie mieszczą się w zakresie szczegółowych zabiegów restauratorskich (jest to domeną konserwatorów), lecz w ramach szeroko pojętego zachowania dziedzictwa. W gestii bibliotekarza leży pilnowanie zasad i spełnianie wymogów profilaktyki, przechowywania i udostępniania księgozbiorów.

ZBIORY KLASZTORU W BIENISZEWIE

W latach rozkwitu Kongregacja oo. Kamedułów Pustelników Góry Koronnej posiadała w Polsce 7 eremów: na Bielanach w Krakowie, pustelnię w Rytwianach, na Bielanach w Warszawie, klasztory w Kownie-Pożajściu (obecnie teren Litwy), Bieniszewie, Szańcu i Milatynie Nowym (obecnie teren Ukrainy).

Pierwszym na ziemiach Rzeczypospolitej został założony erem na Bielanach pod Krakowem¹³, ufundowany przez Mikołaja Wolskiego dyplomem z dnia 22 lutego 1604 roku. Klasztor krakowski jako jedyny nigdy nie zaprzestał swojej działalności od chwili założenia.

Drugim czynnym obecnie polskim klasztorem oo. Kamedułów jest erem w Bieniszewie pod Kazimierzem Biskupim w ziemi konińskiej, zwany Eremem Pięciu Braci Męczenników (*Eremus ss. Quinque martyrum*). Został ufundowany w 1663 roku, przez starostę radziejowskiego, kasztelana inowrocławskiego Wojciecha Kadzidłowskiego, który oddał na potrzeby eremu część lasów Puszczy Bieniszewskiej¹⁴.

Po rozbiorach Polski i krótkim okresie przynależności do zaboru pruskiego, Bieniszew znalazł się w obrębie zaboru rosyjskiego. W tym czasie liczba zakonników zmniejszyła się. W 1810 roku było ich zaledwie pięciu, co było liczbą niewystarczającą do wybrania nowego przeora. To m.in. spowodowało w 1819 roku podjęcie decyzji o kasacie klasztoru¹⁵. Wtedy kościół na terenie eremu zamknięto i oddano w administrację proboszczowi z Kazimierza Biskupiego.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku Stanisław Mańkowski rozpoczął starania o odbudowę kościoła i eremu. Ostatecznie zakończyły się one sukcesem i 2 lipca 1937 roku

¹³ F. Kupczyk, *Kameduli w służbie Bogu i ludziom*, Konin 2003, s. 20.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ *Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja*, [online] <http://pw.kasaty.pl/klasztor/Monastery/42.html?search=kameduli> [dostęp: 06.09.2014].

kameduli powrócili do Bieniszewa po 118 latach nieobecności. Ówczesny aktywny uczestnik odbudowy klasztoru w Bieniszewie i były przeor klasztoru w Krakowie o. Maciej Poprawa (w zakonie Alojzy) opisał stan eremu po odbudowie w swoim dziele *Pustelnia OO. Kamedułów w Puszczy Kazimierskiej w woj. Poznańskim*¹⁶.

Podczas II wojny światowej budynki klasztorne zostały przeznaczone dla *Hitlerjugend*, jeńców wywieziono do obozów koncentracyjnych. Po zakończeniu okupacji mnisi powrócili do Bieniszewa i rozpoczęli odnawianie kościoła. Obecnie, w każdą niedzielę o godzinie 10.30, w świątyni odprawiana jest msza dla wiernych niezależnie od płci¹⁷.

Rekonstrukcji losu kamedulskiej biblioteki w Bieniszewie podjął się historyk Rafał Witkowski. Z powodu braku wiarygodnych informacji i źródeł odtworzenie drogi księgozbioru udało mu się tylko częściowo, wyniki swoich poszukiwań badacz przedstawił na konferencji „Bibliotheca Antiqua”, która odbyła się w Czechach w 2012 roku¹⁸. Rafał Witkowski słusznie wskazuje, że do dziś nie powstał żaden katalog obecnego księgozbioru, natomiast podstawowe inwentarze zostały sporządzone przez mnichów w latach trzydziestych XX wieku i w 1984 roku.

Erem w Bieniszewie należał do najuboższych, także i biblioteka klasztorna nie posiadała dużej liczby woluminów. W początkowym okresie istnienia eremu kamedułów wspierał proboszcz kazimierski Józef Teczkowski, przekazując im kilkanaście swoich książek. Do dobrodziejów klasztoru należeli również Adam Konarzewski, jego żona Helena z Opalińskich i Jan Dzierżbiński, notariusz gnieźnieński, którzy ofiarowali niewielkie sumy na utrzymanie klasztoru. Z tych darów także zostały zakupione książki do biblioteki eremu. Dzięki kolejnym datkom, przede wszystkim okolicznej szlachty, kameduli ukończyli budowę całego kompleksu klasztornego oraz zakupili kilkadziesiąt tomów, głównie popularnej literatury religijnej. Biblioteka wzbogaciła się znacząco dzięki legatowi Alberta Lotosa, kanonika kruszwickiego i penitencjarza katedry włocławskiej, który przekazał kamedułom cały swój pokaźny księgozbiór. Po latach Albert Lotos przyjął habit zakonny i jako ojciec Józef zmarł w Bieniszewie w 1704 roku¹⁹. Zasoby biblioteki kamedułów w Bieniszewie pochodziły więc z zakupów i darów.

¹⁶ M. Poprawa, *Pustelnia OO. Kamedułów w Puszczy Kazimierskiej w woj. Poznańskim: rys historyczny od założenia eremu do czasów obecnych skreślony przez jednego z ojców Kamedułów*, Bieniszew 1938, s. 13–15.

¹⁷ *Erem Pięciu Braci Męczenników w Bieniszewie*, [online] <http://www.kameduli.info/bieniszew.php> [dostęp: 06.09.2014].

¹⁸ R. Witkowski, dz. cyt.

¹⁹ Tamże, s. 164.

Po kasacie bieniszewskiego eremu w 1819 roku najcenniejsze woluminy przewieziono do Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, a stamtąd zostały wywiezione do Petersburga w 1833 roku. Po rewindykacji polskich dóbr kultury po odzyskaniu niepodległości, część księgozbioru pokamedulskiego trafiła do biblioteki klasztoru księży Marianów, którzy przejęli pokamedulski erem na Bielanach pod Warszawą. Cenniejsze dzieła pozostały w dyspozycji Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, a stamtąd – jako dublety – zostały przekazane do innych bibliotek naukowych, m.in. do Biblioteki Publicznej miasta stołecznego Warszawy. Do Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu trafiło tłumaczenie reguły świętego Benedykta, powstałe najprawdopodobniej w eremie bieniszewskim w 1700 roku²⁰.

W 1860 roku hrabia Karol Mielżyński odkupił dobra pokamedulskie w Bieniszewie i przystąpił do renowacji świątyni, ale księgozbioru tam nie znalazł. Później dobrami zarządzał Stanisław Mańkowski, który w 1932 roku skontaktował się z kamedulami bielańskimi w Krakowie. W 1937 roku przejęli oni erem i rozpoczęli ponownie życie zakonne. Przed wybuchem II wojny światowej księża Marianie nie zdążyli przekazać części pokamedulskiego księgozbioru do Bieniszewa. Jak wcześniej wspomniano w 1940 roku klasztor przejęła niemiecka faszystowska młodzieżowa organizacja *Hitlerjugend*, a wszystkie książki z nowej biblioteki zostały spalone. Kameduli powrócili do Bieniszewa w 1945 roku i kolejny raz zamieszkali w klasztorze. Po upadku reżimu komunistycznego zakonnicy upomnieli się o swoje dobra, w tym o zarekwirowany księgozbiór, i otrzymali go z powrotem. Do Bieniszewa trafiły książki, które znajdowały się tam do 1819 roku, jak też setki innych dzieł, które przechowywane były w pozostałych eremach kamedulskich w Polsce²¹.

W 2013 roku zabytkowe egzemplarze księgozbioru bieniszewskiego zostały przekazane w depozyt Bibliotece Jagiellońskiej przez przeora ojca Jakuba Mućko. Dokument przekazania zawierał 1985 jednostek inwentarzowych. W planach jest konserwacja zachowawcza i pełna księgozbioru po uprzedniej selekcji i ocenie stanu zachowania, a także osygnowanie i skatalogowanie książek.

STAN ZACHOWANIA KSIĘGOZBIORU

Zbadany księgozbiór jest własnością wspólnoty ojców Kamedułów (klasztor w Bieniszewie) i znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie na zasadzie depozytu.

²⁰ Tamże, s. 164–165.

²¹ Tamże, s. 165.

Księgozbiór jest osygnowany przez zakonników, zdezynfekowany, ale wcześniej nie był poddany ocenie stanu zachowania lub badaniom naukowym.

Obecnie księgozbiór liczy 1983 woluminów. Ogół egzemplarzy został podzielony na bloki od 20 do 40 woluminów, co odzwierciedla sygnatura składająca się z trzech części: pierwsza wyrażona literą (kolejność alfabetyczna), druga cyfrą rzymską (od I do IX), trzecia – cyfrą arabską (od 1 do 40), np.: A-I-10, B-VIII-17, C-II-9 itd. Skonstruowane w podobny sposób wstępne sygnatury pozwalają na łatwą identyfikację każdego egzemplarza w magazynie Biblioteki Jagiellońskiej. Ogólna liczba sygnatur w księgozbiorze: 1986, z nich pojedyncze arkusze o trzech sygnaturach (SD216–SD218) są zbroszurowane razem, a wolumin o sygnaturze SD219 nie jest drukiem.

Po przybyciu do Biblioteki Jagiellońskiej księgozbiór przeszedł procedurę dezynfekcji w komorze dezynfekcyjnej mieszaniną tlenu etylenu i dwutlenku węgla. Część egzemplarzy (377 woluminów) zawiera widoczne ślady wcześniejszych napraw konserwatorskich i zabiegów restauracyjnych, są to przede wszystkim podklejenia i uzupełnienia ubytków w papierze, a także podklejenia stron. Zbadane znaki proveniencyjne wskazują na to, że ponad połowę książek zreperowano w eremie wigierskim (190 egzemplarzy – 50,4%), resztę książek naprawiono w warszawskim, krakowskim i szanieckim eremie oraz w miejscach niezidentyfikowanych.

Zweryfikowany zakres chronologiczny księgozbioru to lata 1513–1950. Najstarszy potwierdzony druk to egzemplarz o sygnaturze SD30 wydany w roku 1513 w drukarni Aldusa Manucjusza w Wenecji – tytuł wymaga ustalenia z powodu braku strony tytułowej. Część egzemplarzy to są druki nowsze, pochodzące z XIX i XX wieku (133 woluminy). Przedział dat publikacji prezentuje się następująco:

- 1500–1549: 18 egzemplarzy;
- 1550–1599: 189 egzemplarzy;
- 1600–1649: 464 egzemplarzy;
- 1650–1699: 368 egzemplarzy;
- 1700–1749: 323 egzemplarzy;
- 1750–1799: 314 egzemplarzy;
- XIX wiek: 123 egzemplarzy;
- XX wiek: 6 egzemplarzy;
- data wydania niezidentyfikowana lub nieznana: 178 egzemplarzy.

Zakres terytorialny miejsc wydania poszczególnych egzemplarzy jest szeroki, obejmuje Europę. Księgozbiór zawiera dzieła drukowane na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej, m.in. w takich miastach jak Kraków, Warszawa, Poznań, Częstochowa, Kalisz i Wilno. Najwięcej książek w księgozbiorze bieniszewskim pochodzi z drukarni w Wenecji (236), Kolonii (183), Krakowie (200) i Warszawie (115).

Najwięcej dzieł poświęcono tematyce religijnej (brewiarze, mszały, modlitewniki, teksty Pisma Świętego, pozostałe obszary, takie jak np. historia, filozofia, medycyna, literatura piękna i starożytna, astrologia, dają możliwość ocenić zakres zainteresowań mnichów. Tematyka utworów w księgozbiorze została przedstawiona w Tabeli 1.

Tabela 1. Tematyka utworów z księgozbioru oo. Kamedułów z Bieniszewa

Tematyka	Liczba egzemplarzy
Książki religijne i teologiczne	1417
Historia	126
Filozofia	99
Słowniki	52
Medycyna	50
Nauka języków	46
Socjologia / politologia	37
Filologia	36
Prawo (w tym prawo kanoniczne)	24
Literatura piękna	19
Literatura starożytna	13
Geografia	8
Sztuka wojenna	8
Fizyka	8
Matematyka	7
Korespondencja	6
Poezja	6
Biologia	5
Bibliografie	4
Astrologia	3

Ekonomia	3
Chemia	2
Rolnictwo	2
Encyklopedia	1
Wspomnienia	1
Razem	1983

Źródło: opracowanie własne.

Zakres językowy księgozbioru to przede wszystkim utwory w języku łacińskim (1532), ale także w innych językach (włoski – 156, francuski – 155, niemiecki – 60 i inne). Księgozbiór także zawiera 207 książek w języku polskim, książki dwu- i wielojęzyczne, są to przede wszystkim słowniki.

Sto dziewięćdziesiąt dwa egzemplarze posiadają w oprawie metalowe elementy (klamry), lub ślady po nich cztery woluminy posiadają metalowe okucia zachowane prawie w całości, a dwa ślady po nich.

Po analizie danych otrzymanych w trakcie oceny stanu zachowania cały księgozbiór został podzielony na pięć odrębnych kategorii stanu zachowania. Podział na kategorie przedstawiono w Tabeli 2.

Tabela 2. Liczba egzemplarzy księgozbioru według kategorii stanu zachowania

Kat.	Status udostępniania	Kolejność konserwacji	Liczba egzemplarzy	% w księgozborze
1	Udostępnianie standardowe	Oczekuje na konserwację	779	39,28
4	Udostępnianie standardowe z zastrzeżeniem (dodatkowa kategoria)	Oczekuje na konserwację po kategorii 2	362	18,26
2	Udostępnianie po naprawie	Konserwacja konieczna	502	25,32
3	Zakaz udostępniania	Konserwacja priorytetowa	299	15,08
5	Zakaz udostępniania ze szczególnym zastrzeżeniem (wycofane z udostępniania)	Konserwacja priorytetowa z dużym nakładem, konserwacja autorska, rezygnacja z konserwacji	41	2,07

Źródło: opracowanie własne.

Stan zachowania ponad 57% księgozbioru można określić jako dobry i zadowalający (kategorie 1 i 4). Dodatkowo dla kategorii 1 została obliczona liczba egzemplarzy w bardzo

dobrym stanie – 72 egzemplarzy (3,63% księgozbioru). W zbiorach nie ma woluminów, których stan zachowania oprawy byłby idealny, zidentyfikowano natomiast 5 książek charakteryzujących się czystym nieuszkodzonym papierem i 485 woluminów, których bloki nie są uszkodzone.

Prawie 43% całego księgozbioru (kategorie 2, 3 i 5) koniecznie wymaga szeroko zakrojonych działań konserwatorskich i restauracyjnych. 6 z 41 egzemplarzy zakwalifikowanych do kategorii 5 znajduje się w stanie zupełnego rozkładu z powodu bardzo zaawansowanej działalności owadów i mikroorganizmów; woluminów tych nie można było ruszyć ze względu na sproszkowanie i rozkład materiałów. Jeśli wziąć pod uwagę, że egzemplarze przydzielone do kategorii 4 również wymagają prac konserwacyjnych (18%), można wywnioskować, że ponad 60% całego księgozbioru wymaga podjęcia działań konserwacji zachowawczej i właściwej.

ZALECENIA DO KONSERWACJI ZACHOWAWCZEJ OPRAW KSIĘGOZBIORU

W trakcie wykonania oceny stanu zachowania księgozbioru zostały podjęte następujące działania przygotowujące książki do konserwacji właściwej:

- usunięto z książek niewartościowe zakładki papierowe (niezapisane, puste), przede wszystkim drobne kawałki pustego i zakażonego papieru;
- usunięto z książek ciała obce (kawałki szkła, gruzu, kamyki, zaschłe rośliny, w jednym egzemplarzu znajdowały się ziarna kawy i kawałki barwionego tynku);
- wyprostowano zagięte rogi kart oraz całe karty.

Księgozbiór oo. Kamedułów z Bieniszewa powinien być przede wszystkim oczyszczony, dlatego że w różnym stopniu zakurzonych i zabrudzonych jest 88% opraw całego księgozbioru. Ważnym działaniem jest usunięcie śladów zakażeń mikrobiologicznych z opraw i wyklejek, mogą one zawierać zarodniki grzybów, które mogą odradzać się, rozprzestrzeniać się i stwarzać zagrożenie dla sąsiadujących książek. Po oczyszczeniu zbiorów od kurzu, brudu, plam i mączki pozostawionej przez owady należy zadbać o stworzenie odpowiednich warunków przechowywania, klimat hamujący rozwój mikroorganizmów i okresowe sprzątanie zbiorów.

Dla opracowania opłacalnego projektu konserwacji zachowawczej potrzebny jest podział na działania pilne (zniszczenia i mocne uszkodzenia) i działania planowane (mniejszy stopień uszkodzenia). Pilne działania powinny być skierowane na naprawę lub usunięcie uszkodzeń i zniszczeń, które nawet w małym stopniu zagrażają całości budowy książki i stwarzają niebezpieczeństwo dla czytelnika i samej książki przy jej użytkowaniu. Zalecane działania konserwacji zachowawczej i właściwej, które powinny być wykonane w pierwszej kolejności zostały przedstawione w Tabeli 3.

Tabela 3. Działania konserwacji zachowawczej opraw księgozbioru, które powinny zostać wykonane w pierwszej kolejności

Zalecenie	Zapotrzebowanie (liczba ujawnionych przypadków)
Czyszczenie mechaniczne (usunięcie kurzu, brudu, mączki po owadach, śladów zakażenia mikrobiologicznego)	1277
Rekonstrukcja okładziny, stworzenie nowej oprawy (w przypadku braku oprawy, braku okładziny, pęknięcia okładzin, uszkodzeń mechanicznych, puszystej destrukcji i zjawiska miękkich i zawilgoconych okładzin)	348
Usunięcie deformacji	746
Stabilizacja łączenia bloku z oprawą	877
Naprawa uszkodzeń konstrukcji	364
Podklejenie przegubów	468
Podklejenie materiału obleczeniowego	531
Podklejenie grzbietu (uszkodzenie i zerwanie)	840
Rekonstrukcja narożników	214
Uzupełnienie ubytków materiału obleczeniowego	469
Uzupełnienie ubytków grzbietu	446
Dublaż wyklejek (w przypadku ich braku)	123
Czyszczenie wyklejek (usunięcie kurzu, brudu, mączki po owadach, śladów zakażenia mikrobiologicznego)	1393

Źródło: opracowanie własne.

Zalecane działania konserwacji zachowawczej i właściwej, które mogą zostać wykonane w drugiej kolejności w trybie planowania zostały przedstawione w Tabeli 4.

Tabela 4. Działania konserwacji zachowawczej opraw księgozbioru, które powinny zostać wykonane w trybie planowania

Zalecenie	Liczba przypadków
Czyszczenie mechaniczne (usunięcie kurzu, brudu, mączki po owadach, śladów zakażenia mikrobiologicznego)	461
Natłuszczenie oprawy	1637
Podklejenie przegubów	297
Naprawa kapitałek	450
Uzupełnienie ubytków materiału obleczeniowego	816
Podklejenie materiału obleczeniowego	368
Uzupełnienie ubytków grzbietu	719
Podklejenie grzbietu (uszkodzenie i zerwanie)	541
Podklejenie okładek (krawędzie)	455
Podklejenie narożników	490
Rekonstrukcja narożników	369
Czyszczenie wyklejek (usunięcie kurzu, brudu, mączki po owadach, śladów zakażenia mikrobiologicznego)	278
Usunięcie korozji metalu	106
Naprawa elementów metalowych	176
Naprawa wiązań i pasków	140

Źródło: opracowanie własne.

Można stwierdzić, że niektóre rodzaje uszkodzeń nie stwarzają żadnego zagrożenia dla całości książki i czytelnika, nie wymagają więc podejmowania działań konserwacyjnych i zabiegów naprawczych, są to np. lekkie deformacje okładek, lekkie wysuszenie oprawy, lekkie rozwarstwienie narożników i krawędzi, drobne zakurzenia i uszkodzenia wyklejek.

ZALECENIA DO KONSERWACJI ZACHOWAWCZEJ PAPIERU I BLOKU KSIĄŻKI

Podobnie jak oprawy księgozbioru oo. Kamedułów z Bieniszewa papier książek jest zabrudzony i zakurzony w wysokim stopniu (69% całego księgozbioru), dodatkowo jest mocno poplamiony (60%), że śladami zacieków (72%). Priorytetowym działaniem w tym przypadku jest czyszczenie mechaniczne papieru, a także usunięcie śladów zakażeń

mikrobiologicznych (29%). Dodatkowo papier jest zabrudzony mączką i proszkiem pozostawionymi przez owady (36%), które również powinny być usunięte z wnętrza książek.

Bloki woluminów w księgozbiorze są mocno zdeformowane (66%), zdeformowanie w dużym i średnim stopniu zagraża całej konstrukcji bloku książki i powinno być usunięte, tak samo jak istniejące uszkodzenia konstrukcji i różnego stopnia uszkodzenia szycia bloku.

Podobnie jak w przypadku opraw dla opracowania opłacalnego projektu konserwacji zachowawczej zastosowano podział na działania pilne i działania planowane. Zalecone działania konserwacji zachowawczej i właściwej, które powinny być wykonane w pierwszej kolejności zostały przedstawione w Tabeli 5.

Tabela 5. Działania konserwacji zachowawczej papieru i bloku książek z księgozbioru, które powinny zostać wykonane w pierwszej kolejności

Zalecenie	Liczba przypadków
Czyszczenie mechaniczne (usunięcie kurzu, brudu, mączki po owadach)	881
Usunięcie śladów zakażenia mikrobiologicznego	569
Usunięcie deformacji kart papieru (prostowanie)	77
Stabilizacja luźnych kart	360
Uzupełnienie ubytków	374
Podklejenie rozdarć i przedarć	227
Czyszczenie plam i zacieków	1867
Usunięcie lub dopasowanie dawnych napraw	236
Redukcja foxingu	78
Redukcja zmian barwnych	88
Wzmocnienie papieru	115
Czyszczenie lub stabilizacja farby drukarskiej	6
Usunięcie deformacji bloku	554
Naprawa konstrukcji bloku	310
Rekonstrukcja szycia bloku	261

Źródło: opracowanie własne.

Zalecone działania konserwacji zachowawczej i właściwej dla papieru, które mogą zostać wykonane w drugiej kolejności w trybie planowania zostały przedstawione w Tabeli 6.

Tabela 6. Działania konserwacji zachowawczej papieru, które powinny zostać wykonane w trybie planowania

Zalecenie	Liczba przypadków
Usunięcie deformacji kart papieru (prostowanie)	511
Uzupełnienie ubytków	601
Podklejenie rozdarć i przedarć	164
Redukcja foxingu	118
Redukcja zmian barwnych	120

Źródło: opracowanie własne.

Niektóre rodzaje uszkodzeń nie stwarzają żadnego zagrożenia dla całości książki i czytelnika, w perspektywie są nieopłacalne lub trudne do usunięcia (np. foxing), nie wymagają więc podejmowania działań konserwacyjnych i zabiegów naprawczych, są to np. lekkie deformacje (falowanie) kart papieru, lekka kruchość kart, drobne plamy foxingowe i zmiany barwne, drobne zakurzenia papieru i niektóre uszkodzenia związane z osłabieniem lub wżerami farby drukarskiej.

W ramach działań profilaktycznych dla księgozbioru oo. Kamedułów z Bieniszewa zalecono:

- stabilizację stanu zachowania;
- oczyszczenie zbiorów: od kurzu, martwych owadów, mączki po owadach, plam pochodzenia mikrobiologicznego;
- stabilne warunki klimatyczne zgodnie z polską normą²²;
- okresowy przegląd zasobu (wybranych woluminów);
- stworzenie bariery dla ponownego zakażenia mikrobiologicznego (powtórna dezynfekcja, opakowania ochronne, okresowe sprzątanie).

Po przetworzeniu danych oceny stanu zachowania księgozbioru egzemplarze zostały przydzielone do trzech grup według zalecanego sposobu przechowywania:

1. Egzemplarze obecnie niewymagające opakowania ochronnego – 1141 egzemplarzy (57,54% całego księgozbioru);

²² Norma PN-ISO 11799:2006, Informacja i dokumentacja. Wymagania dotyczące warunków przechowywania materiałów archiwalnych i bibliotecznych.

2. Egzemplarze zalecane do izolacji w bezkwasowych pudłach lub teczkach ochronnych – 842 (42,46% całego księgozbioru).

Trzeba zaznaczyć, że opakowania ochronne standardowo są zalecane dla egzemplarzy księgozbioru, którym została przydzielona kategoria 2, 3 i 5 stanu zachowania, a także dla książek posiadających wyraźne ślady po obszernym zakażeniu mikrobiologicznym i uszkodzeniu przez owady. Teczki ochronne zasadniczo polecane są dla cienkich obiektów, a pudła ochronne – dla grubszych.

Według statusu udostępniania wszystkie egzemplarze księgozbioru można podzielić na dwie kategorie:

1. Egzemplarze, które mogą zostać udostępnione przed konserwacją (kategoria 1) – 779 (39,28% całego księgozbioru);
2. Egzemplarze, które mogą zostać udostępnione wyłącznie po konserwacji (kategoria 2-5) – 1204 (60,72% całego księgozbioru), przy czym 6 woluminów znajduje się w stanie całkowitego rozkładu z powodu działalności mikroorganizmów i owadów.

WNIOSKI

Księgozbiór oo. Kamedułów z Bieniszewa, zawierający 1850 starodruków i 133 druki nowsze niewątpliwie stanowi **narodowe dobro kultury**. Jednak zbiór ten nie może zostać udostępniony dla użytkowników, dlatego że tylko **4%** jego książek zachowało się w stanie bardzo dobrym, **36%** zbiorów musi zostać poddane planowej konserwacji zachowawczej, a **60%** oczekuje na szeroko zakrojone działania konserwacyjne i naprawcze.

Dla sporządzenia planu działań konserwacyjnych i określenia nakładów na konserwację, profilaktykę, digitalizację niezbędna jest dokładna wiedza o **stanie zachowania** księgozbioru. Zastosowanie przyjętych metod i niewielki rozmiar kolekcji pozwoliły również na szczegółowe określenie stanu jej zachowania z oceną wszystkich elementów księgozbioru, a nie dobranej próby, co jest bardzo istotne dla określenia nakładów finansowych na poszczególne działania konserwacji zachowawczej.

W trakcie przeprowadzenia oceny stanu zachowania zbioru zostały wykonane czynności przygotowawcze do konserwacji właściwej, określone zalecenia konserwacji zachowawczej dla opraw, kart papieru i bloku książki, gdzie do każdego typu uszkodzenia zostało przydzielone odpowiednie działanie naprawcze. Sformułowano również zalecenia odnośnie profilaktyki, przechowywania i udostępniania zasobu. Zalecenia konserwacji zachowawczej zostały sformułowane na podstawie danych zebranych w trakcie oceny stanu zachowania

księgozbioru. W przyszłości zalecenia te będą podstawą dla stworzenia planu konserwacji zachowawczej i właściwej dla całego księgozbioru, a po konsultacji z konserwatorami książki, będzie możliwe określenie nakładów finansowych dla całości prac konserwacyjnych, co będzie stanowiło istotny element we wnioskach o dofinansowanie odtworzenia, renowacji i skatalogowania księgozbioru.

Obecny stan zachowania księgozbioru można określić jako **średni**. Bez pilnych prac konserwacyjnych może być udostępnionych około 40% księgozbioru. Przyczyną złego stanu zachowania księgozbioru bieniszewskiego jest **niewłaściwe przechowywanie**. Budynki kamedulskie tradycyjnie nie posiadały ogrzewania i prądu, nie mówiąc o systemach klimatyzacyjnych, co powodowało gwałtowne wahania temperatur i wilgotności względnej w ciągu roku, co z kolei sprzyjało tworzeniu się plam, zacieków, deformacji składników książki, rozwojowi mikroorganizmów i wzmożonej działalności owadów. Brak stałej opieki, okresowego sprzątania i niespełnienie wymogów profilaktyki spowodowało powszechne zabrudzenie księgozbioru (90% opraw). Wiele książek zawierało wewnątrz gruz, piasek, kawałki tynku i szkła, co świadczy o tym, że zbiory nie zostały zabezpieczone w pomieszczeniu, gdzie prawdopodobnie był przeprowadzany remont.

Księgozbiór bieniszewski wymaga przede wszystkim doprowadzenia do stanu użytkowania, przy czym niezbędne są duże nakłady finansowe i wzmożona połączona praca konserwatorów książki i bibliotekarzy. Po doprowadzeniu do stanu użytkowania należy zwrócić uwagę na spełnienie zaleceń profilaktyki (monitoring stanu zachowania i okresowe sprzątanie), przechowywania (warunki klimatyczne) i udostępniania księgozbioru (ograniczenie udostępniania zbiorów cennych, przeprowadzenie digitalizacji dla ograniczenia udostępniania książek do rąk).

Obszerne dane surowe zebrane w trakcie opisanych badań nad księgozbiorem oo. Kamedułów z Bieniszewa po ich udostępnieniu mogą przyczynić się do stworzenia podwalin dla dalszych badań księgozbioru, np. dogłębnej charakterystyki zbioru, zidentyfikowania powiązań pomiędzy stanem zachowania a miejscem przechowywania, badania treści książek i badań proveniencyjnych, opracowania metod zobrazowania stanu zachowania kolekcji.